

**РОЗВИТОК ТЕОРІЇ І МЕТОДИКИ ОБЛІКУ, АНАЛІЗУ ТА АУДИТУ
В КОНТЕКСТІ ВИКОРИСТАННЯ ІНФОРМАЦІЙНИХ ТЕХНОЛОГІЙ
ТА ЗМІНИ ПРАВОВОЇ ПАРАДИГМИ**

УДК 657.1: 336.012 (477)

М.П. ВОЙНАРЕНКО

Хмельницький національний університет

**ОБЛІКОВА ІНТЕРПРЕТАЦІЯ ОПЕРАЦІЙ З ОБ'ЄДНАННЯ БІЗНЕСУ
ПІДПРИЄМСТВ В РІЗНИХ ФОРМАТАХ КОНСОЛІДАЦІЇ**

Розкрито методологію обліку операцій з придбання та об'єднання підприємств в категоріях корпоративного обліку: консолідація в один рядок, пропорційна консолідація та повна консолідація.

Methodology of account of operations is exposed on acquisition and association of enterprises in the categories of corporate account: consolidation in one line, proportional consolidation and complete consolidation.

Ключові слова: категорії корпоративного бухгалтерського обліку: коротка консолідація, пропорційна консолідація, повна консолідація.

Актуальність проблеми. Для українських компаній проблематика оцінки та обліку операцій з об'єднання бізнесу достатньо нова, оскільки більшість із них з моменту започаткування ринкових реформ розвивалася за рахунок використання переваг малого підприємництва. Але на ринках, що швидко ростуть при динамічній зміні технологій та гострій конкуренції, вже важко виживати в статусі самостійних суб'єктів господарювання, як правило, в обмеженому середовищі діяльності. А вихід на різні сегменти ринку передбачає підтвердження того, що компанія організована відповідно до сучасних принципів управління, орієнтованих на інтереси портфельного міноритарного акціонера. Портфельні інвестори все більше уваги звертають на зниження своїх ризиків. Тому їх цікавлять не тільки динаміка фактичних економічних вигод, але й набуті потенційні вигоди чи втрачені прибутки, як результат відхилених альтернативних варіантів вкладання капіталу компанії. За таких умов особливого значення набувають операції об'єднання чи придбання нового бізнесу та оцінку таких процесів в обліку.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Результатом розвитку корпоративної моделі господарювання стала розробка методів обліку операцій з фінансовими інвестиціями та облікової інтерпретації операцій між інвесторами та залежними підприємствами. Суттєво розширилися типи таких операцій, урізноманітнилися концепції та методики оцінки їх наслідків. Водночас наукових досліджень в обліку, присвячених теоретичним засадам консолідації операцій з придбання чи об'єднання компаній, не було в Україні протягом останніх десяти років. Вчені зосереджують увагу на дослідженні методології оцінки інвестицій з метою участі в капіталі, а концептуальні положення теорії консолідації в бухгалтерському обліку не розглядають.

Окремі питання визнання фінансових інвестицій в бухгалтерському обліку знайшли своє відображення в роботах українських вчених та ближнього зарубіжжя – М. Т. Білухи [1, с. 368-372], І. Н. Богатої [2, с. 164-177], Ф.Ф. Бутинця [3, с.481-512], С.Ф. Голова [4, с.373-388], С.Я. Зубілевич [5, с.129-137], В.В. Качаліна [6, с.249-253], М.В. Кужельного [7, с.45-47], Н. М. Малюги [8, с.94-125], В. Ф. Палія, Я. В. Соколова [9, с.69-73], В. В. Сопка [10, с.184-192], Н. М. Урбан [11, с.14-17], В. Г. Швеця [12, с.327-334], І. Й. Яремка [13, с.32-36].

Нові підходи до обліку операцій з об'єднання бізнесу увійшли у практику підприємств України через запровадження Положень (стандартів) бухгалтерського обліку (далі – П(С)БО), розроблених відповідно до Міжнародних стандартів бухгалтерського обліку та фінансової звітності (далі МСБО та МСФЗ). Однак цей процес відбувся без попереднього наукового обґрунтування.

Західні та американські вчені визнають велике значення формалізації в обліку операцій з об'єднання підприємств і приділяють їй суттєве місце в своїх працях. Це такі вчені, як: Е. А. Аткинсон, Р. Д. Банкер, Р. С. Каплан, М. С. Янг, А. Апчерч, М. Р. Метьюс, М. Х. Б. Перера, Б. Райан, Ч. Т. Хорнгрен, Дж. Фостер, М. Ф. Ван Бреда. Їх розуміння важливості процедури консолідації в бухгалтерському обліку обумовлено великим досвідом ведення бухгалтерського обліку та стандартизації фінансової звітності в умовах ринкових відносин.

Використання досвіду зарубіжної науки потребує певної адаптації до реалій України, особливо при моделюванні системи обліку операцій з придбання чи об'єднання бізнесу, що обумовлено специфікою української економіки та станом бухгалтерського обліку.

Невирішена частина загальної проблеми. Слід зазначити, що як в зарубіжній, так і у вітчизняній літературі відсутня цілісна концепція обліку об'єднання та придбання бізнесу, яка б давала відповіді на такі питання: за яких обставин інтеграція бізнесу потребує консолідації фінансової звітності в сучасній системі бухгалтерського обліку; як фінансова структура угоди придбання чи об'єднання впливає на методику складання фінансової звітності; як впливає на оцінку вартості об'єднаної компанії застосування різних концепцій по консолідації; які методологічні підходи до капіталізації гудвілу придбаних чи об'єднаних

компаній. Означене коло проблем обрано за мету представленого дослідження.

Викладення основного матеріалу дослідження. Історично встановлено декілька хвиль об'єднання бізнесу, зокрема саме перша хвиля припадає на початок 1890-х років, під час якої компанії США намагались отримати монопольну владу в стратегічних галузях за рахунок створення трестів. По суті такі операції уявляли собою екстремальну форму горизонтальної інтеграції, які в подальшому під впливом антимонопольного законодавства трансформувалися на вертикальну інтеграцію і реалізувались показово в нафтогазовому секторі США: компанії, які займалися виключно добутком нафти і газу, імплантувалися в галузі транспортування та переробки, а також сегменти роздрібною торгівлі продуктами переробки нафти та газу.

В 1970-х роках спостерігається друга, основна хвиля об'єднання, яка відбулася в результаті спроб диверсифікації бізнесу та зниження ризиків. Це призвело до утворення конгломератів та холдингів, які одночасно займаються різними видами бізнесу. Проте, на сьогодні вартість таких високо диверсифікованих компаній не визнається предметом додаткових премій на ринку капіталу. Крім того, акції більшості холдингових компаній продаються з дисконтом конгломерату, оскільки встановлення справедливих цін для таких структурно складних компаній досить важкий процес. По суті, ринки капіталів надають перевагу компаніям з високодиверсифікованою структурою та пов'язану з будь-якою одною галуззю.

В 1980-х роках відбулася третя хвиля поглинання, яка припала на період зростаючої інфляції та високої вартості залученого капіталу. Тому винахідливі компанії об'єднувалися з метою зниження вартості їх фінансування, яка досягалася в деяких випадках 25-30 % річних. Інші компанії працювали на поглинання для збільшення свої розмірів і отримання таким чином переваг економіки масштабу (economies of scale). Об'єднання з метою нарощування розмірів також було спробою зменшити виробничі витрати [21, с. 69-70].

В 1990-х роках компанії об'єднувалися з метою отримання нематеріальних активів у вигляді нових знань та технологій менеджменту та використання уже створеної ділової репутації (гудвілу).

Для бухгалтерського обліку операції придбання бізнесу та об'єднання бізнесу реалізувались в 2 моделях корпоративного обліку (corporate accounting), які наведені в табл. 1. (складено за [25,3,24]).

Таблиця 1

Корпоративний облік операцій з об'єднання (зливання) бізнесу з використанням різних форматів консолідації

Реалізація процедури об'єднання бізнесу без консолідації фінансової звітності		Реалізація процедури зливання бізнесу з використанням процедури консолідації фінансової звітності	
Назва методи	Суть методи	Назва методи	Суть методи
Метод вартості (value method)	Оцінка придбаного бізнесу у інвестора капіталізується за фактичною вартістю придбання, а отримані дивіденди від участі в капіталі визнаються в складі фінансових доходів.	Метод придбання (purchase method)	На балансі інвестора за результатами придбання визнаються ідентифіковані активи та зобов'язання за справедливою вартістю та гудвіл придбаної компанії. В подальшому така переплата збільшує витрати інвестора.
Метод участі в капіталі (equity method)	Балансова вартість інвестицій у придбаний бізнес періодично збільшується (зменшується) пропорційно до частки інвестора в прибутках (збитках) залежного підприємства і зменшується на всю суму дивідендів, отриманих від участі в капіталі	Метод зливання (pooling-of-interests method)	За умов обміну акцій придбане підприємство консолідується в балансі інвестора за балансовою вартістю, в результаті чого гудвіл не визнається. Консолідації підлягають, не тільки доходи, отримані після дати злиття, а за весь календарний рік, що суттєво покращує доходність об'єднаного бізнесу.

На практиці будь-який менеджер надає перевагу тим методам, які формально збільшується дохід. Таким чином не дивно, що в більшості випадків користуються методом зливання, а ніж методом придбання. Проте аналіз світової практики консолідації показників об'єднаних підприємств вказує на користь методу придбання, які наведені в табл. 2. (складено за [2,3,24]).

Після внесення гудвілу в консолідовану звітність подальший облік здійснюється за різним методом, які всі періодично використовувались в практиці українських підприємств:

- 1) амортизація гудвілу проти консолідованих доходів протягом запланованого терміну використання

ділової репутації придбаного підприємства;

2) списання гудвілу на витрати проти власного капіталу одразу після операції придбання;

3) гудвіл капіталізується в балансі після придбання, але в подальшому не амортизується на періодичній основі. Натомість менеджер може прийняти рішення про зменшення вартості в результаті зменшення корисності та списати на зменшення власного капіталу.

Таблиця 2

Практика застосування консолідації в різних країнах

Країна	Метод консолідації		Капіталізація гудвіла	
	Метод придбання	Метод зливання	Амортизація гудвілу	Пряме списання
Австралія	Використовується	Не використовується	Здійснюється (20 років)	Відсутнє
Бразилія	Використовується	Використовується	Здійснюється	Відсутнє
Канада	Використовується	Використовується	Здійснюється (40 років)	Відсутнє
Данія	Використовується	Використовується	Здійснюється	Здійснюється
Франція	Використовується	Не використовується	Здійснюється	Здійснюється
Німеччина	Використовується	Використовується	Здійснюється	Здійснюється
Гонконг	Використовується	Використовується	Здійснюється	Здійснюється
Італія	Використовується	Використовується	Здійснюється	Здійснюється
Японія	Використовується	Використовується	Здійснюється (5 років)	Відсутнє
Корея	Використовується	Використовується	Здійснюється (5 років)	Відсутнє
Мексика	Використовується	Не використовується	Здійснюється (20 років)	Відсутнє
Нідерланди	Використовується	Використовується	Здійснюється (10 років)	Здійснюється
Іспанія	Використовується	Не використовується	Здійснюється (10 років)	Відсутнє
Англія	Використовується	Використовується	Здійснюється	Відсутнє

Для сучасних вітчизняних підприємств широко використання набули операції по участі в капіталі інших компаній та об'єднання бізнесу за договорами про спільну діяльність, де питання визнання гудвілу звучать найбільш гостро та неоднозначно.

Під час створення умов для здійснення спільної діяльності сторони, керуючись ст. 1133 ЦКУ, в договорі можуть зафіксувати, що одне з підприємств-учасників вносить свою ділову репутацію за вартістю, визначеною за згодою сторін. Насамперед зауважимо, що включення подібних умов до договорів про спільну діяльність висвітлено ЦКУ, у ст. 1133 якого міститься такий постулат: «Вкладом учасника вважається все те, що він вносить у спільну діяльність (спільне майно), в тому числі грошові кошти, інше майно, професійні та інші знання, навички та вміння, а також ділова репутація та ділові зв'язки».

В обліку спільної діяльності репутацію одного з учасників не може бути визнано нематеріальним активом, бо спільна діяльність не може контролювати такий актив, як чужа репутація. У податковому розумінні отриману ділову репутацію також, найімовірніше, не може бути названо нематеріальним активом. Наведене в п.1.2 ст.1 Закону про прибуток визначення терміна пов'язане з об'єктами інтелектуальної власності. Зарахувати до них ділову репутацію навіть на основі аналогії було б надто сміливим кроком з боку бухгалтера [28].

Мало того, під великим сумнівом застосування звичної пільги, визначеної пп.4.2.5 ст.4 Закону про прибуток [28]. Згідно з цією нормою не включаються до валового доходу грошові та майнові внески у спільну діяльність. Ділова репутація не належить ні до грошей, ні до майна. Тому є високий ризик того, що вартість внесеної до товариства репутації оподаткується податком на прибуток.

Вартість цього «активу» навряд чи зможе зменшити оподатковуваний прибуток, що формується в обліку спільної діяльності: немає витрат, які могли б бути ідентифіковані як валові, і майже неможливо ідентифікувати отримання об'єкта основних фондів або нематеріальних активів, які б дозволили нарахувати амортизацію.

Крім того, якщо умови спільної діяльності передбачають передачу учасникам не лише коштів, а й будь-яких не грошових активів (продукція, товари, збудовані об'єкти), то в обліку спільної діяльності така передача на користь учасника, який вносив свою «репутацію», має ризик виявитися безоплатною передачею. Отже, стороні, яка передає (тобто обліку спільної діяльності), загрожує нарахування ПДВ із звичайної ціни переданих активів, а також невизнання валових витрат та податкового кредиту (або нарахування податкових зобов'язань з умовного продажу) в частині, що належить до вартості таких активів.

Закон України від 07.12.2000 р. № 2121-III «Про банки і банківську діяльність» визначає ділову репутацію так: «Ділова репутація – сукупність підтвердженої інформації про особу, що дає можливість зробити висновок про професійні та управлінські здібності такої особи, її порядність та відповідність її діяльності вимогам закону» [27].

Але трактування ділової репутації як інформаційної сукупності не є для бухгалтера чітким орієнтиром у пошуках економічної суті ресурсу.

В Порядку експертної оцінки нематеріальних активів, затвердженому наказом ФДМУ і Держкомнауки та технологій від 27.07.95 р. № 969/97, наведено визначення, яке пов'язує поняття ділової репутації з такою

економічною категорією, як гудвіл: «Гудвіл (ділова репутація) – комплекс заходів, спрямованих на збільшення прибутку підприємств без відповідного збільшення активних операцій, включаючи використання кращих управлінських здібностей, домінуючу позицію на ринку продукції (робіт, послуг), нові технології».

У загальноприйнятій міжнародній бухгалтерській термінології власну ділову репутацію підприємства часто називають внутрішньо генерованим гудвілом, а інколи просто гудвілом. Припускається, що доходний бізнес з першого дня свого існування починає поступово «будувати» гудвіл. Через це гудвіл називають «внутрішнім активом компанії, який не має і не може мати певної вартості».

В МСБО 38 для описання цього феномена виділено спеціальний розділ, який містить параграфи 48– 50. «Внутрішньо генерований гудвіл не слід визнавати як актив. У деяких випадках відбувається понесення видатків для генерування майбутніх економічних вигід, але в результаті цього не створюється нематеріальний актив, який відповідає критеріям визнання, наведеним у цьому Стандарті. Ці видатки часто характеризуються як такі, що роблять внесок до внутрішньо генерованого гудвілу. Внутрішньо генерований гудвіл не визнається як актив, оскільки він не є ресурсом, який можна ідентифікувати (тобто його не можна відокремити і він не виникає в результаті контрактних або інших юридичних прав), який контролюється суб'єктом господарювання і який можна достовірно оцінити за собівартістю. Різниця між ринковою вартістю суб'єкта господарювання та балансовою вартістю його чистих активів, що підлягають визначенню в будь-який момент, можуть охоплювати ряд чинників, які впливають на вартість суб'єкта господарювання. Проте ці різниці не можна розглядати як такі, що відображають собівартість нематеріального активу, контрольованого цим суб'єктом господарювання» [25, с. 872].

Як бачимо, у міжнародній практиці обліку встановлено пряму заборону на визнання гудвілу нематеріальними активами. І причина не в тому, що активу як такого немає, а у тому, що облік не здатен зафіксувати його у звітності.

Юристи, аналізуючи положення ЦКУ, які дозволяють робити вклади у вигляді ділової репутації, також роблять невтішні висновки про те, що «такі вклади не мають ні майнового характеру, ні споживчої вартості, а їх грошова оцінка – просто фікція» [23, с. 662]. Ці фахівці називають ділову репутацію «нематеріальним благом» [23, с. 663] (у цьому випадку йдеться не про звичну бухгалтеру категорію нематеріальних активів, а швидше, про ті нематеріальні блага, які описано у главі 15 ЦКУ).

Щодо власне ділової репутації суб'єкта підприємництва, то така цінність має у бухгалтерському розумінні, безперечно, господарський характер. Адже «якщо для отримання благ потрібно витратити певну кількість праці, то отримане благо називається господарським»'.) Але ні господарське походження, ні навіть можливість у цій ситуації підтвердити достовірність оцінки вартості ділової репутації не дають бухгалтеру підстав для визнання нематеріального активу.

Симптоматично, що, відповідаючи на запитання про те, як відобразити в обліку учасника внесок у спільну діяльність діловою репутацією, Міністерство Фінансів України в п. 3 листа від 15.09.2006 р. № 31-34000-02/23-7000/ 10500 послався на базові критерії визнання нематеріальних активів і спеціально зазначив, що у разі відсутності хоча б однієї з цих ознак об'єкт в бухгалтерському обліку активом не визнається.

У цьому випадку учаснику спільної діяльності досить проблематично дотримати такі умови, як можливість ідентифікації нематеріального активу, а також можливість контролю за ним. На практиці це означає, що в обліку підприємства, яке вносить свою репутацію в обмін на частку у простому товаристві, буде відображено не обмінну операцію, а безоплатне отримання активу (наприклад, проводкою Дт 37 Кт 745 або Дт 18 Кт 424).

Водночас з податкового погляду ми б не трактували операцію як безоплатне отримання частки. Адже ст. 1133 ЦКУ визнає, що за частку у спільній діяльності учасник вносить певний добробут. Тобто отримання активу не було в юридичному (а отже, очевидно, і в податковому) сенсі безоплатним. Подібна проблема може виникнути і в інших операціях. Якщо у межах спільної діяльності відбувається передача певних не грошових активів учаснику, який вносив свою «репутацію», то віднести вартість таких активів на свої валові витрати або амортизувати їх в податковому обліку йому буде нелегко. Адже бухгалтерська «безоплатність» операції свідчитиме про відсутність реального здійснення витрат на придбання таких активів. З тієї ж причини вартість отриманих активів може збільшити валовий дохід одержувача.

Висновки. З розвитком світової економіки вітчизняні компанії розглядають об'єднання та поглинання як найбільш швидкий і дешевий спосіб вийти на нові ринки і, таким чином, захистити свої позиції в глобальній економіці. Інші компанії сприймають процеси об'єднання та поглинання як засіб згортання чи консолідації галузей з великою кількістю учасників ринку та підвищення доходності бізнесу. В бухгалтерському обліку такі операції потребують особливих технологій корпоративного обліку, які реалізуються у різних форматах консолідації: консолідація в один рядок; пропорційна консолідація та повна консолідація.

Література

1. Білуха М.Т. Теорія бухгалтерського обліку / М.Т. Білуха. – К. : КДТЕУ, 2000. – 692 с.
2. Богатая И.Н. Стратегический учет собственности предприятия / И.Н. Богатая. – Ростов на Дону : Феникс, 2001. – 320 с.
3. Бухгалтерский учет в зарубежных странах : учебное пособие для студентов высших учебных

- заведений спец. 7.050106 «Учет и аудит» / Ф.Ф. Бутенець, Я.В. Соколов, Д.А. Панков, Л.Л. Горещкая. – Житомир : Руга, 2002. – 660 с.
4. Голов С.Ф. Бухгалтерський облік за міжнародними стандартами / С.Ф.Голов, В.М. Костюченко. – К. : Лібра, 2001. – 840 с.
5. Посібник з бухгалтерського обліку та складання фінансової звітності підприємствами України (за національними положеннями (стандартами) бухгалтерського обліку) / С.Я. Зубілевич, І.Ю. Кравченко, О.О. Прокопенко, Д.Г. Школьніков, Н.С. Юревич. – [3 вид., перероб. і доп.]. – К. : Укрпапір, 2002. – 472 с.
6. Качалин В.В. Финансовый учет и отчетность в соответствии со стандартами ГААР / В.В. Качалин. – М. : Дело, 2000. – 432 с.
7. Кужельний М.В. Теоретичні аспекти бухгалтерського обліку / М.В. Кужельний // Бухгалтерський облік і аудит. – 2005. – № 8–9. – С. 45–47.
8. Малюга Н.М. Шляхи удосконалення оцінки в бухгалтерському обліку: теорія, практика, перспективи / Н.М. Малюга. – Житомир : ЖІТІ, 1998. – 384 с.
9. Палий В.Ф. Теория бухгалтерского учета / В.Ф. Палий, Я.В. Соколов. – М. : Финансы и статистика, 1984. – 279 с.
10. Сопко В. Бухгалтерський облік: основи теорії та концептуальні засади побудови : навчально-методичний посібник / В. Сопко, О.Сопко. – К. : Товариство “Знання” України, 2002. – 231 с.
11. Урбан Н.М. Методика та організація оцінки активів в обліку і аудиті : автореф. дис... к.е.н. : 08.06.04 / Терноп. акад.нар. госп-ва / Н.М. Урбан. – Тернопіль, 2004. – 20 с.
12. Швець В. Г. Теорія бухгалтерського обліку : підручник / В.Г. Швець – К. : Знання, 2004. – 447 с.
13. Яремко І.Й. Економічні категорії в методології обліку : монографія / І.Й. Яремко. – Львів : Каменяр, 2002. – 192 с.
14. Управленческий учет / Э.А. Аткинсон, Р.Д. Банкер., Р.С. Каплан, М.С. Янг ; пер. с англ. – [3-е изд.]. – М. : Вильямс, 2005. – 878 с.
15. Апчёрч А. Управленческий учет: принципы и практика / А. Апчёрч ; под ред. Я.В. Соколова, И.А. Смирновой. – [пер. с англ.]. – М. : Финансы и статистика, 2002. – 952 с.
16. Метьюс М.Р. Теория бухгалтерского учета : учебник / М.Р. Метьюс, М. Х. Б. Перера ; под ред. Я.В. Соколова, И.А. Смирновой. – [пер. с англ.]. – М. : Аудит, ЮНИТИ, 1999. – 663 с.
17. Райан Б. Стратегический учет для руководителя / Б. Райан ; под ред. В.А. Микрюкова. – [пер. с англ.]. – М. : Аудит, ЮНИТИ, 1998. – 616 с.
18. Хорнгрен Ч.Т. Бухгалтерский учет: управленческий аспект / Ч.Т. Хорнгрен, Дж Фостер ; под ред. Я.В. Соколова. – [пер. с англ.]. – М. : Финансы и статистика, 1995. – 416 с.
19. Хендриксен Э.С. Теория бухгалтерского учета / Э.С. Хендриксен, М.Ф. Ван Бреда ; под ред. проф. Я.В. Соколова. – [пер. с англ.]. – М. : Финансы и статистика, 1997. – 576 с.
20. Велш Глен А. Основи фінансового обліку / Г.А.Велш, Д.Г. Шорт. – [перекл. з англ. О. Мінін, О. Ткач]. – К. : Основи, 1999. – 448с.
21. Дипиаза С. (мл.) Будущее корпоративной отчетности. Как вернуть доверие общества / С. Дипиаза (мл.), Р. Зкклз. – М. : Альпина Паблицер, 2003. – 428 с.
22. Применение МСФО: в 3 ч. : 4.1 ; пер. с англ. – [2-е изд.]. – М. : Альпина Бизнес Букс, 2008. – 919 с.
23. Гражданское право : ученик ; в 2-х томах : том 2 ; под редакцией А.П.Сергеева, Ю.К. Толстого. – М. : Проспект, 2001. – 739 с.
24. Голов С.Ф. Бухгалтерський учет и финансовая отчетность по международным стандартам : практическое пособие / С.Ф. Голов, В.М. Костюченко. – Харьков : Фактор, 2007. – 252 с.
25. Міжнародні стандарти фінансової звітності 2004 ; переклад з англ. за ред. С.Ф. Голова. – К. : Федерація професійних бухгалтерів і аудиторів України, 2005, ч. 1. – 1304 с.
26. Міжнародні стандарти фінансової звітності 2004 ; переклад з англ. за ред. С.Ф. Голова – К. : Федерація професійних бухгалтерів і аудиторів України, 2005, ч. 2. – 1232 с.
27. Про банки і банківську діяльність : закон України № 2121-III від 07.12.2000 р. // [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://zakon.rada.gov.ua>
28. Про оподаткування прибутку підприємств : закон України № 283/97-ВР від 22.05.1997 р. // [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://zakon.rada.gov.ua>

Надійшла 2.9.2010 р.